

A MUNKA TERMELÉKENYSÉGE ÉS FŐBB TÉNYEZŐI NAPJAINKBAN

DR. VÁRHELYI ISTVÁN

A nehezebbé vált gazdasági körülmények, a világgazdasági helyzet a szocialista országokban szinte kikényszerítik, hogy a gazdaságilag elkülönült termelők, a termelőkollektívák a gazdálkodásuk eredményeit állandóan értékeljék és mérlegeljék, sőt rendszeresen tervezzék is meg, hogy milyen intézkedésekkel lehet a termelést hatékonyabbá tenni. Több szocialista országban, így hazánkban is, a gazdaságirányítási rendszer korszerűsítése elősegíteti feltárni azokat a lehetőségeket, amelyek a hatékonysági-termelékenységi követelményeket leginkább kielégítik. E témával kapcsolatban négy kérdésre utalnék.

Manapság sok szó esik a gazdasági hatékonyságról és a munka termelékenységéről. Közismert, hogy a munka termelékenysége valamennyi termelési mód — így a jelenlegi társadalmi-gazdasági fejlődésnek is — alapvető, meghatározó kategóriája. Jelentősége a termelés és a társadalmi viszonyok fejlődésével állandóan növekszik, alakulásával változik a vele való foglalkozás aktivitása.

A munkatermelékenység kategóriája és színvonalának elemzése

A munka termelékenysége — mint köztudott — egy általános jellegű közgazdasági *kategória*, amely a munkafolyamat *személyi* tényezőjének, a termelőerők legfőbb elemének, az emberi tevékenységnek határfokát jellemzi. Azt fejezi ki, hogy az adott időszakban az *emberi tevékenység* milyen mértékben teremt használati értéket (Hé) a társadalom szükségleteinek kielégítése céljából, és szocialista árutermelés körülményei között, a létrehozott produktum értékben a piacon hogyan realizálódik, hasznosul.

Mérése a termelésben egyenes mutatóként, a következőképpen történik:

$$\text{munkatermelékenység} = \frac{\text{termelési produktum (T)}}{\text{élőmunka-ráfordítás (M_e)}}$$

A munka termelékenységének mutatója elsősorban az *élőmunkára* vonatkoztatot mérték, ezért *parciális hatékonysági* kategóriaként is értelmezhető. Az úgynevezett *teljes termelékenység mutatója* viszont:

$$\text{teljes termelékenység} = \frac{\text{termelési produktum (T)}}{\text{összes munkaráfordítás (M_ö)}}$$

közelít a *komplex hatékonysági* kategóriához, amely az eleven (élő) munka mellett figyelembe veszi a tárgyiasult munkaráfordításokat is, így például a

lekötött tárgyi eszközöket. A *hatékonyság* — mivel a gazdaságilag elkülönült termelők viszonyait fejezi ki — a szocialista áruterelés körülményei között egyre nagyobb szerephez jut.

A termelékenység más-más összefüggésben, többoldalú kategória. Mindenekelőtt olyan *kétoldalú kategória*, amelynek *egyfelől mennyiségi* összetevője van, mégpedig az eredmény és a munkaráfordítás arányát fejezi ki, *másfelől minőségi* vonatkozása is van, amely a produktum létrehozása (termelés) és a szükségletek kielégítése során, az emberek között kialakuló kapcsolatokban jelenik meg. A termelékenység emelésének folyamatos megvalósítására törekedve — a humanizált kapcsolatok létrejöttével és az ellentmondások rendszeres feloldásával — adott időszakokban általános megfelelés, kielégítő állapot jöhet, illetve jön létre.

A termelékenység *tartalmi* vonatkozásától függ ugyanis, hogy a növekvő szükségletek (cél) kielégítésének milyen lehet a színvonala. Ezáltal *egyfelől* a termelők (a dolgozókollektívák), *másfelől* a fogyasztók (a lakosság, az állampolgárok) lépnek fel, közöttük bizonyos kapcsolatok, társadalmi, termelési viszonyok keletkeznek az újratermelés folyamatában. A termelő, a fogyasztó legtöbbször ugyanaz az ember, ennél fogva gazdálkodói tudatossága és érdekeltsége tartósan nem szakadhat ketté; egymásnak ellentmondó, egymást nem kiegészítő, nem támogató részre, ha a felismert ellentmondásokat folyamatosan feloldjuk.

A termelékenység *egyfelől* a termelőerők, *másfelől* annak adekvát termelési viszonyok kategóriájaként is felfogható.

A termelékenység mennyiségi oldala kvantifikálható, ezért általában a gyakorlatban is inkább ezzel foglalkozunk. A minőségi oldalára kevés, sőt alig fordítódik figyelem. Nehezebb is a minőségi vonatkozások feltárása, elemzése. Mégis, a kettő együttes vizsgálata igen fontos. A minőségi oldal ugyanis nem nélkülözhető, mert azok a tényezők, amelyek az emberi viszonyokra vannak pozitív hatással — különösen most, a nehezebb gazdasági helyzetben —, jobban kiaknázhatók. A mennyiségi oldalról például az élömunka-termelékenység színvonalának alakulása az elmúlt két évtizedben a fagazdaságban duplájára nőtt (összehasonlítva árakkal számolva). A technikai felszereltség növekedése azonban ezt jóval meghaladta, ennél fogva az állóalapok hatékonysága csökkent. (Minőségi, tartalmi vonatkozására a továbbiakban a harmadik részben térek ki.)

Eddig a munkatermelékenységet, mint kategóriát, különböző vonatkozásait tárgyaltuk, különböző meghatározottságát adtuk, illetve külön-külön vettük szemügyre az egyes oldalait. Ezután röviden a fő összefüggésre, a termelékenység törvényi követelményére utalnék.

A munkatermelékenység növelésének törvénye és fő követelménye

A munka termelékenységének pozitív változása, rendszeres növekedése egy általános jellegű, minden termelési módban érvényesülő gazdasági törvény. A termelékenység növekedésének törvénye is, mint más társadalmi-gazdasági törvény, lényegi, tartós és szükségszerű összefüggést fejez ki.

Ilyen például az egy főre eső effektív szükséglet és az egy fő által létrehozott produktum közötti objektív, de az emberek tevékenységén keresztül érvényesülő összefüggés. Az elmúlt két évtizedben — az egyik fajta vizsgálati módszerrel kifejezve — az egy főre eső termelés és az egy főre eső munkabér alakulása nem antagonisztikus összefüggést fejez ki, mert a termelékenység több mint két és félszeresére, az egy főre eső bér alig kétszeresére emelkedett.

A *törvényi követelmény* azt jelenti, hogy a termelékenység színvonala egyes mutatóként értelmezve *növekedő* legyen, illetve fordított mutatóként (a munkaigényt, a munkamegtakarítást) vizsgálva az a *csökkenő* tendenciát jelezze.

Az emberi társadalomban a növekvő szükségletek kielégítése csak dinamikus, emelkedő és strukturálisan is megfelelő egy főre eső produktumtermeléssel lehetséges, illetve, ha egységnyi javak előállítására csökkenő munkaráfordítással valósítható meg. Ez tehát két *posztulátumot* tartalmaz. *Egyrészt* azt fejezi ki, hogy adott célt minimális ráfordítással oldjunk meg, *másrészt* adott ráfordítással nagyobb eredményt érjünk el. Az előző társadalom legyőzése, új, modernebb, haladóbb, emberibb társadalom létrehozása is a munkatermelékenység szakadatlan növekedésével lehetséges. A minőségileg növekvő színvonal elérése az adott időszakban leginkább *befolyásoló tényező* figyelembevételével, felhasználásával biztosítható. Ezáltal érhető el az is, hogy a törvény harmonikus tendenciaként érvényesüljön.

A munkatermelékenység rendszeres emelkedése vissza is hat, és a termelési viszonyokban a fejlettebb emberi kapcsolatok kialakulását is előmozdítja. Ha viszont nem emelkedik, stagnál, esetleg vissza is esik, az negatívan hat vissza a termelési, ezen belül az elosztási viszonyokra.

A munkatermelékenység színvonalát leginkább befolyásoló tényezők

A termelékenységre ható tényezők rendszeres vizsgálata nélkülözhetetlen. A *termelékenységre ható* tényezők közül első csoportosításban a *materiális forrásokot* vizsgáljuk. Ezeknek a faktoroknak a hatása számszerűen is kimutatható (például a tényezőkre való bontás módszerével). Rendszerint két tényezőt, illetve annak hatását — ami feltétlenül szükséges is — kimutatunk, így a technikai felszereltség (A/L) és az alapok hasznosulásának mértékét. Ha ismert a termelékenység (T/L) és az alapfelszereltség (A/L) mutatója, akkor az alapok hasznosulásának (alaphatékonyság) mértéke az alábbi képlettel kimutatható:

$$\frac{T}{A} = \frac{\frac{T}{L}}{\frac{A}{L}}$$

(Például ha a $T/L = 210$, az $A/L = 300$, akkor $T/A = 70\%$ -os csak.)

A különböző felmérések során azt tapasztaltuk, hogy a gyakorlat is a termelékenységet leginkább befolyásoló tényezőként — mintegy 70%-ban — az erdőgazdaság *technikai termelőerőinek* a fejlesztését (például színvonalasabb gépesítést), a termelés korszerűsítését (például a technológia modernizálását) *az első helyre sorolja*.

Ma már elég nagy jelentőségűnek tekintik a termőhelyi, a biológiai, általában a természeti tényezők szerepét. Mégis, a természeti adottságokat jobban, nagyobb mértékben kellene figyelembe venni a gyakorlatban, hogy ezáltal a termelékenység színvonalának emelése érdekében, például a termelés, kisebb fajlagos ráfordítással legyen biztosítható.

A technika és a technológia korszerűsítésekor, illetve a korszerűnek adaptálásakor méginkább körültekintőbbnek kell lenni, mert a műszaki fejlesztést nagyban befolyásolják a mezőgazdaságnál is korlátozottabban változtat-

ható természeti, termőhelyi lehetőségek. Ezért az iparosodási folyamatban a gépesítést a biológiai és ökológiai követelményekhez, a termőhelyi adottságokhoz kell hozzáigazítani. Fordított megoldás ugyanis az erőforrások pazarlásához vezet. Ami közgazdaságilag általában sem, most pedig különösen nem engedhető meg.

A gépesítés felgyorsulását a *munkáslétszám* állandó csökkenése is kikényszeríti. Az *erdőterület* kb. negyedmillió hektárral és az *élőfakészlet*, valamint a kitermelhető *fatömeg* 30%-kal emelkedik, vagyis növekvő tendenciát mutat. (A jelenlegi, 17,8%-os erdősültség az ezredfordulón a 20%-os arányt is meghaladhatja.) Az erdőfelújítási munkák is elég nagy mértékben — volumenében mintegy 70%-kal — növekednek.

Mіндеzt szem előtt tartva, és a viszonylagos technikai lemaradást is pótló, valamint a meglévő technikai termelőerőket folyamatosan korszerűsítő feladatok megvalósulásával is számolva, az ágazat *műszaki-technikai bázisa* objektíve tovább fog növekedni. Mint előbb láttuk a technikai felszereltség növekedéséhez képest kisebb mértékű a termelékenység emelkedése, ezért az alapok hatékonysága csökkent. Szükséges tehát az *alapok hatékonysága* csökkenésének megállítása, majd javítása. Egyesek szerint a *hatékonyság* terén a jövőben még csak a romlás mérséklése a reális követelmény, mert a műszaki színvonalban ugyan fejlődés történt, de nem volt még nagyobb minőségi változás, „ugrás”. Ezért a vitázók szerint a hatékonysági javulás később következik be.

Bizonyos hatékonysági javulás máris elérhető, például koordinációval, az erdőgazdálkodók további összefogásával.

Az erdőgazdálkodásban is a többszektorúság, a különböző gazdasági elkülönültség a jellemző. Ezért párhuzamos kapacitások is létrejöttek (elég nagy költséggel) és menetközben is létrejönnek. Viszont a különböző erdőgazdálkodók kölcsönös előnyökön alapuló együttműködésével, vállalkozásával fokozható a termelési eszközök kihasználtsága. Nagy előny, hogy ezek a társulások a részt vevő vállalatok önállóságának sérelme nélkül tevékenykedhetnek. A szakfolyóiratokban erről már részletesen írtam, elemeztem az egyes erdőgazdálkodók között a vállalatközi munkamegosztás és együttműködés lehetőségeit.

Napjainkban növekedett az ún. *emberi tényezők* szerepe. Ez a ható tényezők *második* nagy csoportja. A termelékenység emelkedésében ugyanis egyre nagyobb jelentőséggel bír például a szervezettség, a munkafegyelem javítása, az ösztönzés, a szakképzettség továbbfejlesztése stb. Ezt jelezték az empirikus vizsgálatok is.

A gyakorlatban dolgozó szakmérnökhallgatók által végzett legutóbbi felmérésben például a termelékenységet leginkább befolyásoló emberi tényezők tekintetében a következő sorrend alakult ki:

1. Az anyagi ösztönzés fejlesztése (mint például a differenciált bérezés megvalósítása);
2. A *szervezettség fokozása* (mint például a zavartalan munkavégzéshez az optimális munkavégzési feltételek biztosítása);
3. A *törvényes munkaidő* teljes kihasználása (mint például a munkafegyelem megszilárdítása);
4. A rendszeres *szakmai továbbképzés* megvalósítása.

Az *üzemi demokrácia* továbbfejlesztését mind a fizikai dolgozók, mind a termelés közvetlen irányítói az utolsó helyre rangsorolják. Kissé háttérbe szorult ez, pedig a tulajdonosi funkció kollektív gyakorlásának és az emberi kapcsos-

latoknak egyik megnyilvánulási formáját képezi. A rendet és fegyelmet viszont a vezetésnek kell jobban betartani, megkövetelni. A kötelezettségek érvényesítését természetesen a kollektíva erejére támaszkodva lehet eredményesebben biztosítani. A vezetés színvonala, a szervezettség és a munkafegyelem mértéke között azonban objektív összefüggés is van. Ezek egymásra kihatnak és kölcsönösen befolyásolják a munkatermelékenység alakulását. Az *úgynevezett emberi tényezők nem kellő figyelembevételét, mint hiányosságot, már az előző (az 1978—1981 közötti időszakban végzett) vizsgálatok a felszínre hozták.*

A két fő tényezőcsoport vonatkozásában a *hibák forrásait* a dolgozók, a gyakorlati szakemberek nagyobb mértékben (mintegy 55%-ban) a *személyi tényezőkre* és kisebb mértékben (mintegy 45%-ban) a *tárgyi* (materiális) tényezőkre vonatkoztatták. Az elért *eredmények* tekintetében természetesen fordított a helyzet. Relatív a tárgyi tényezőknél valamivel jobb a kép (55%), mint a személyi tényezőknél (45%).

Az is tapasztalható, hogy eltérő a vezetők és a beosztottak részéről a közvetlen termelésben *dolgozók helyzetének* a megítélése. Például az általános *szakmai képzettséget* (80%-os arányban) a munkások átlagosnak, míg a vezetők átlagon alulinak; a *szervezettséget* (85%-os arányban) a munkások közepesnek vagy annál rosszabbnak, a vezetők közepesnek vagy annál jobbnak; a *munkások jövedelem-színvonalát* (66%-os arányban) a munkások átlagosnak vagy annál jobbnak, a vezetők átlagosnak vagy annál rosszabbnak ítélik meg.

Az eredményeket és a hiányosságokat elemezve tehát célszerű, sőt szükséges nagyobb figyelmet fordítani az ún. emberi tényezőkre, a gazdálkodás emberközpontúságának erősítésére.

A vizsgálatok tapasztalatainak felhasználásáról *összefoglalóan*, a következő *öt pontban* lehet csoportosítani a termelékenység színvonalát legközvetlenebbül befolyásoló tényezőket:

1. A termelés, a termesztés *technikai* alapjainak korszerűsítése, új technológiai eljárások és tudományos eredmények mikénti meghonosítása, gyakorlati bevezetése.
2. Az érdekeltség, a vállalkozás kiszélesítéséhez az anyagi és erkölcsi *ösztönzési rendszer* továbbfejlesztése, valamint az ösztönzők célszerű alkalmazása, általában a szocialista elosztás korszerűsítése, továbbfejlesztése hogyan történik az újratermelés egész folyamatában.
3. A gazdálkodás, a *termelésirányítás* és a munkaszervezés fejlesztése, korszerűsítése, általában a *szervezettség* fokozása, az *erőforrások* racionális ki- és ésszerű felhasználása hogyan valósul meg.
4. A dolgozók általános és szakmai *képzettségének* állandó és rendszeres fejlesztése, a fejlett termesztési és termelési munkatapasztalatok átvétele-átadása, általában az *emberi kapcsolatok* szélesítése, humanizálása milyen mértékű.
5. Ágazatunkban feltétlenül nagyobb szerepet töltenek be a *természeti tényezők*. Az ember befolyásolhatja, sőt fontos, hogy elő is segítse, de nem közömsítheti a természeti folyamatokat. Lényeg tehát, hogy milyen mértékben veszik ezeket a tényezőket figyelembe.

A szervezeti rendszer változásának hatása

A *gazdaságirányítási rendszer* (mint a gazdaságpolitika megvalósításának eszköze) folyamatos fejlesztése, tökéletesítése, a vele szemben támasztott kö-

vetelményeknek megfelelően, elősegítheti a gazdálkodás hatékonyságának javítását.

A következő, a VII. ötéves tervidőszakban már *dinamikusabb növekedéssel* (nemzeti jövedelem gyarapodásával) lehet csak célkitűzéseinket megvalósítani, kötelzettségünk teljesítésének eleget tenni. Vagyis népgazdaságunknak nagyobb teljesítményt kell produkálni (tehát gazdaságunkban a nagyobb értéktermelést szükséges szorgalmazni). A jelenlegi körülmények között a jobb teljesítmény eléréséhez rendszeresebben kell feltárni, hogyan lehet jobban ki- és felhasználni a rendelkezésünkre álló anyagi és szellemi erőforrásokat (racionális hasznosítás). Ehhez azonban a vállalkozás szélesítése szükséges, vagyis az, hogy a gazdasági élet tényleges főszereplőivé a vállalati szervezeteket tegyük.

A tulajdonosi jogok gyakorlásában az eddiginél nagyobb szerepet, hatáskört kapnak a vállalatok, az ott dolgozó kollektívák. Ez évvel kezdődően, az állami vállalati területen a hagyományos keretek mellett két új vállalatvezetési forma is bevezetésre kerül. Az egyik a vállalati tanáccsal, a másik pedig a választott vezetőséggel irányított állami vállalatforma.

A *vállalati tanács* (vállalati parlament) tulajdonosi irányítása alatt működő vállalkozási alapegység elsősorban a nagy és közepes méretű állami vállalatok fő formájává válik. A vállalati típust ágazati minisztérium, a Pénzügyminisztérium egyetértésével — alapítja. Ezt követően, az alapító államigazgatási szerv közvetlenül nem irányítja, viszont törvényességi felügyeletet (ellenőrzést) gyakorol felette. Az ilyen vállalatnál (versenyszférában működő) tényleges önállósággal, vállalkozásként működnek, és a tulajdonosi funkciók jó részét is ők gyakorolják. Sőt munkáltatói jogokat is, mert megszűnik a vállalati vezetők egyoldalú egzisztenciális függése az államigazgatási szervektől. Nő a vállalati vezetés testületi jellege, de a vezetők döntési szabadsága mellett fokozódik az egyszemélyi felelősség mértéke is.

A kisebb vállalatoknál (a dolgozók közgyűlésén választott) a *vezetőség* által irányított vállalkozási alapegység esetében, a tulajdonosi funkciók gyakorlásában lényegében a szövetkezetekhez hasonló, öngazgatásszerű vezetési forma valósul meg. Az alapítók itt is állami szervek, illetve állami vállalatok (pl. leányvállalat esetében). Az induló vagyont nem a kollektíva adja össze, hanem az alapító, és a kényszerű, vagy önkéntes felszámolás esetében a vagyon — a kötelezettségek teljesítése után — az alapítóra (államra) száll vissza. Törvényességi felügyeletet itt is az illetékes államigazgatási szerv gyakorolja. A vezetőség nevében az ügyvezető igazgató jár el, az operatív irányítást is egyszemélyi felelősséggel gyakorolja. Az igazgató kiválasztása a kötelező pályázati és a dolgozók érdekeltsége, vállalkozása. Ez szükséges meghatározott időre szól.

A két, illetve három alapvető vállalattípusnak természetesen több formája is lehet, és vegyes típusok is kialakulhatnak. Sőt ezek olyan speciális alakzatokat is életre hívhatnak (a gyakorlatban van is már több példa), mint például a vállalathoz kötődő kisvállalkozások vagy a társulások. Az utóbbiak különösen a mezőgazdaságban terjedtek el, de az erdő- és fagazdaság területén is több lépcsőn át kifejlődő, úgynevezett erdészeti és fafeldolgozó társulásoknak — amelyek különböző formákban működnek — lehetünk tanúi.

A vállalati szervezeti rendszer fejlesztésének célja, hogy a gazdálkodó alapegységek a szabályozott piac önállóbb szereplői legyenek, és ezáltal tovább erősödjön a vezetők és a dolgozók érdekeltsége, vállalkozása. Ez szükséges a külpiacokhoz való megfelelő alkalmazkodás feltételeihez is.